

**КИЇВСЬКИЙ МІЖРЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
УДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ
імені БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

УКРАЇНОЗНАВСТВО

**Посібник для курсистів інститутів удосконалення вчителів,
студентів вищих педагогічних навчальних закладів**

**КИЇВ
1999**

Авторський колектив:

Микола Тараненко (науковий керівник), Сергій Болтівець,
Кароліна Гордиця, Віра Дическул, Катерина Жадько,
Світлана Іншакова, Анатолій Коновал, Віктор Коцур,
Фелікс Левітас, Таніта Люріна, Алла Москаленко,
Лариса Паламарчук, Ольга Тарасенко, Олександр Якименко.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Василь Шевчук,
вчитель-методист Михайло Савченко.

Затверджено до друку вченою радою
Київського міжрегіонального інституту
удосконалення вчителів ім.Бориса Грінченка
(протокол № 4 від 17 листопада 1998 року)

Відповідальний редактор -

Віктор Слюсаренко

Наукові редактори і упорядники:

Таніта Люріна
Микола Тараненко

Технічний редактор -

Оксана Фастовшук

**УКРАЇНОЗНАВСТВО: Посібник (М.Тараненко, С.Болтівець,
К.Гордиця та ін.) - К.: КМІУВ ім.Б.Грінченка, 1999.- 410 с.**

У посібнику розглядаються актуальні проблеми
українознавства. Адресований студентам факультетів,
курсистам, вчителям українознавства, усім, хто цікавиться
проблемами українознавчої науки.

ISBN 966-95242-3-7

© - Київський міжрегіональний
інститут удосконалення вчи-
телів імені Бориса Грінченка

РОЗДІЛ I. ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНОЗНАВСТВА

УКРАЇНОЗНАВСТВО як соціально-історичне поняття вбирає всі етапи інтелектуально-духовного сходження й самовизначення українського народу, його глибинне прагнення до самопізнання та самоусвідомлення. Як певна система знань має свою давню історію та традиції.

Витоки українознавства на рівні елементів етно-, крає-, країно-, народо- державо-, природо-, людинознавства започатковані у спостереженнях істориків, дослідників, політиків, мандрівників Єгипту, інших арабських країн, Греції, Візантії, Риму, Скандинавії, Центральної Європи ще до Київсько-руського періоду.

У добу Київської Русі українознавство ще не ідентифікувалося з поняттям "Україна", "український", базувалося як на документальній, так і на міфологічній основі, орієнтувалося (в особі авторів літописів) на Русь як державу і тому за головну мету ставило дослідити й відповісти на питання: "Звідки пішла Руська земля? Хто у ній почав княжити (мав владу й творив державу)? Як постала земля Руська?" Примітно, що вже тоді був даний яскравий аналіз етносів, мов, звичаїв, притаманних племенам Київської Русі, у тому числі й полян, які були ядром держави і її культури та стали основою української нації.

У цей період формується історіософія, найяскравіше представлена літописами - основними джерелами історії княжої України й найстарішими пам'ятками української історіографії. Українське літописання почалося в перших десятиліттях II ст. у Києві при кафедрі св. Софії, а згодом у Києво-Печерському монастирі. Крім Києва літописи писали в Чернігові, Переяславі, на Волині, в Галичині тощо. Перші літописи були хронологічним записом поточних подій, веденим здебільшого ченцями по монастирях. Незабаром з'являються літописні компіляції (зводи), в яких їх автори ставлять науково-історичні цілі, щільно пов'язані з тогочасним політичним і церковним життям. Багатством змісту, широтою історичної думки й погляду, критичністю використання своїх джерел (офіційні документи, місцеві літописи, візантійські хроніки та хронографи, деякі західно-європейські хроніки, місцеві перекази та легенди тощо), а також високими художніми прикметами викладу, нерідко пов'язаного з дружинним

епосом, українські літописи займають визначне місце серед аналогічних пам'яток цілої європейської літератури й історіографії.

Найстарішими пам'ятками української історіографії є літописи (власне зводи їх) - Початковий (до 1111р.), Київський (до 1200р. включно) і Галицько-Волинський (1201-1292рр.) Найвизначніший твір княжої доби - "Повість временних літ" - найстаріша історія української землі, перейнята глибоким патріотичним почуттям і високоцінним багатством своїх політичних, географічних та етнографічних відомостей. ПВЛ стала основою цілого ряду пізніших літописів, які писалися в Києві, Чернігові, Переяславі, а також у Ростово-Суздальській Русі (пізнішій Московщині) і на Білорусі.

Історіографія 10-13 ст. чітко зафіксувала географічні межі, особливості природного середовища русичів, їхню етнічно-племенну, соціальну, культурно-психологічну диференціацію, специфічне в ментальності племен, чинники єдності держави та неминучості її розпаду, роль державних органів, церкви в об'єднанні різнорідних частин та особливості генезису племен, що становили ядро Київської Русі (природно-географічні умови, геополітичне розташування, етнічні духовно-психологічні якості та риси в освіті, науці, педагогіці, історіософії, релігійному дуалізмі). Завдяки цьому і були створені науково-культурологічні передумови українознавства, яке формувалося у надрах Київсько-руської держави багатогранною й цілісною системою, з якої постали український етнос, територія, культура.

Літописання на Україні не переривається за литовсько-польських часів і постає у 15 ст. у вигляді т.зв. литовських (Західно-руських) літописів. Найдавніші - продовжують літописи (зводи) київської доби і є носіями староукраїнської історичної традиції, у пізніших (Літопис Биховця, кін. 16 ст.) помітний вплив нових умов державно-політичного життя Великого Князівства Литовського. Літописна історіографія та історіософія, яка репрезентує українську історичну традицію новими українськими літописами 16-17 ст. (Густинський літопис), залишається наймогутнішим документально-науковим чинником українознавства.

Культурно-національний рух 16-17 ст. створює багату літературу церковно-полемічних трактатів, автори яких для обґрунтування своїх думок й оборони національно-релігійних прав українського народу покликалися на історію. Твори Ю.Рогатинця,

С.Зизанія, Х.Фіалета, І.Потія, З.Копистенського, М.Смотрицького, Й.Борецького, І.Копинського, К.Саковича, києво-могилянського вченого гуртка та інших цінні відновленням національно-історичної традиції, намаганням висвітлити безпосередню тяглість подій і всього історичного процесу в житті українського народу.

У добу Литовсько-Руської держави та за часів Гетьманщини відбувається диференціація буття племен Київсько-руської держави, усвідомлення ними своєї етнічної особовості. На ґрунті історичного самоусвідомлення українці борються за власну суверенну державу, що, у свою чергу, зумовлює відповідного змісту політику, освіту, науку, культуру, мистецтво, які розвиваються за підтримкою гетьманів і лідерів українського християнства. Створення українських законодавчих актів та відповідної духові народу "Конституції" П.Орлика відіграють у цьому процесі визначну роль. Як суверенна частка всеєвропейської єдності досліджується Україна цього часу зарубіжними авторами (мандрівниками, дипломатами, військовими).

Особливу категорію тієї доби становлять т.зв. "Козацькі літописи" Самовидця, Г.Габ"янки, С.Величка - прагматичні огляди історії Козаччини доби Хмельниччини, складені в кінці 17- першій чверті 18 ст., автори яких, світські люди козацького роду, самі брали участь у подіях або були їх свідками. Джерелами "козацьких літописів" були старі українські літописці, польські та інші історики, офіційні акти, щоденники, журнали подій, що велися в гетьманській канцелярії, навіть поетичні твори.

Зберігаючи історичну пам'ять, демократично-гуманістичні традиції українознавство стає міцною підвалиною формування української національної ідеї та концепції державотворення. Світорозуміння українців, їхня психіка; державницька воля, філософія й педагогіка серця, закладені Володимиром Великим, Ярославом Мудрим (у "Правді руській"), Володимиром Мономахом (у "Повчанні дітям"), митрополитом Іларіоном (у "Слові про закон і благодать"), концептуально розвиваються Г.Сковородою, підтримуються П.Могилою, Ф.Прокоповичем, Д.Тупталом, пізніше Т.Шевченком, П.Юркевичем, С.Русовою.

Агресія польсько-шляхетських урядів проти української державності, національної визначеності, мови та культури, згодом тотальна війна російських режимів на знищення державної автономії,

освіти, науки, видавничої і церковної справи, заборона родових імен - Україна і Русь, перетворення України на Малоросійську колонію - нищать самі основи українознавства.

Проте ідея національно-державного відродження пробуджує свідомість, гідність української еліти, активізує діяльність інтелектуалів на ниві духовно-культурній та науково-освітній.

Початок суто наукового дослідження української історії, етнографії, мови, письменства - наукового українознавства - припадає на кінець 18 ст. і тісно пов'язаний із українським національним відродженням. У добу руйнації останків української державності на козацькій Лівобережній Україні: Слобожанщині, Запоріжжі та Гетьманщині, серед освіченої української спільноти, колишньої козацької старшини, пробуджується інтерес до свого українського минулого, змагання зберегти національно-історичну традицію і поєднати із західними ідеями народності та демократії. Саме тоді українські патріоти починають збирати пам'ятки української минушини - історичні документи, фольклор, старожитності й видавати їх у світ, щоб не пропала сама пам'ять про колишнє самобутнє життя рідного краю.

Вже у кінці 18 ст. на Лівобережжі з'являються історичні твори, які генетично зв'язують козацько-гетьманську добу з книжою: праці В.Рубана і О.Безбородька, П.Симоновського, О.Рігельмана, О.Шафонського, Я.Марковича інших. На межі 18-19 ст. постає "Історія русів" - велична пам'ятка української національно-політичної думки, неоціненна у формуванні національної свідомості українців. Українознавчі розвідки в другій половині 18 ст. - на початку 19 ст. активно проводили архієпископ Г.Коняський, Г.А. та Г.І. Полетики, Ф.Туманський, А.Чепа, В.Ломиковський, В.Полетика, М.Марків та інші.

Українське національне відродження знайшло могутнє джерело в інтересі до своєї народності, народного життя, мови й словесності. Зацікавлення історичним минулим стало одним із головних елементів українського романтизму, який розвивався у загальноєвропейському та слов'янському руслі, а дослідження народу як об'єкту історії започаткувало народницький напрямок історіографії.

На перших етапах національно-духовного відродження аматорський підхід до відтворення історії та культури народу поєднувався із науковим. Якщо спочатку історія, фольклор, побут,

звичаї, обряди розглядалися у працях разом, то у першій половині 19 ст. започатковуються окремі галузі українознавства. Від загальноісторичних досліджень відгалужуються етнографічні (Г.Калиновський, З.Ходаковський, М.Максимович, І.Срезневський), фольклористичні (М.Церетелі, М.Максимович, П.Лукашевич, І.Срезневський), мовознавчі (О.Павловський, І.Войцехович, І.Срезневський) праці, починається поглиблене вивчення народознавства. В історичних дослідженнях продовжуються державницькі традиції козацько-гетьманської доби, йдуть пошуки синтезу у формі загальних праць з історії України Д.Бантиш-Каменського, О.Мартоса, М.Маркевича, вибудованих на архівних джерелах.

Варто наголосити, що до 19 ст. українознавство не мало свого організаційно-структурного оформлення, виявляло себе лише працями окремих дослідників, зафіксованих у літописах, літературних та місцевих творах, фольклорно-етнографічних описах, автори яких на рівні підсвідомого відчували соціальну потребу в організації систематичних українознавчих студій. Цей період розвитку українознавства вчені називають доінституціональним.

Період наукової інституціоналізації українознавства в 19-20 ст. - наймістовніший і найдраматичніший - характеризується переходом від обмежених у своїй діяльності цензурними утисками й заборонами перших українознавчих осередків початку 19 ст. до сучасних українознавчих структур, організованих на державних засадах. Поділяється на періоди: 1) зародження перших українознавчих осередків (10-80 -ті рр. 19 ст.); 2) становлення і розвиток перших загальнонаціональних центрів - НТШ і УНТ (кін. 19 - поч. 20 ст.); 3) доба інституціоналізації українознавства (поч. з 1917 р.); 4) згорання українознавчої праці в УРСР (в 30-их рр. 20 ст.); 5) сьогодення.

Перші наукові осередки українознавства - губернські, регіональні й загальноукраїнські - формували вчені, викладачі навчальних закладів, широкий загал любителів старовини, національної культури, мови.

Визнанням регіональним науковим центром відродження і формування нової української ментальності у 10-30 рр. 19 ст. став Харків, колиска українського культурного відродження. Після відкриття Харківського університету (1805р.) захоплена національною ідеєю

професура (В.Каразін, Г.Успенський, П.Гулак-Артемівський, І.Срезневський), харківські романтики (Г.Квітка-Основ'яненко, А.Метлинський, Л.Боровиковський, М.Костомаров) згуртували навколо себе молодих вчених, студентів, вчителів, дрібних поміщиків, пробуджуючи інтерес до україністики, надихали їх до пошуку народних дум, пісень, переказів, повір'їв. Результати етнографічних експедицій обговорювалися, друкувалися у перших періодичних університетських виданнях - "Харьковский Еженедельник" (1812 р.), "Украинский Вестник" (1816-1819 рр.), згодом в альманахах і збірниках "Украинский Альманах" (1831 р.), "Утренняя Звезда" (1833 р.), "Запорожская Старина" (1833-1838 рр.), "Украинский Сборник" (1838-1841 рр.).

Важливим губернським центром українознавства у 20-их роках 19 ст. була Полтава. І.Котляревський, творець «Енеїди», який започаткував добу нової української літературної мови на живій народній основі, невтомний збирач фольклорних матеріалів, став центральною фігурою українознавства Полтавщини.

Важливий регіональний центр народознавства склався в Одесі. Відкриття Лицею (1817 р.) та Інституту східних мов (1828 р.) при ньому, міського Музею старожитностей (1825 р.) пошвалило українознавчі студії місцевих аматорів і науковців, особливо після створення Товариства сільського господарства Південної Росії (1823 р.) й Одеського товариства історії та старожитностей (1839 р.), відкритих російським урядом з метою наукового обґрунтування прав Росії на південні українські землі та Крим. Товариство історії проводило значні історичні та археологічні дослідження, широко вивчало звичаї, обряди, заняття, побут, фольклор місцевого населення, з 30-их років регулярно друкувало результати досліджень в «Одесском Альманахе», «Одесском Вестнике», з 1844 р. - в «Записках» товариства, чим пропагувало й зберігало для нащадків досягнення багатонаціональної культури Півдня України. Найактивнішим дослідником товариства був історик, статистик, економіст, етнограф, публіцист А.Скальковський.

Із відкриттям університету Св.Володимира (1834 р.) Київ стає значним центром українознавства. Перший ректор університету М.Максимович, митрополит Е.Болховітін, київський історик й археолог М.Берлінський гуртують вчених і аматорів старовини навколо вивчення місцевих старожитностей, археологічного дослідження Києва. Саме вчені Київського університету (М.Максимович, М.Іванишев, М.Костомаров, П.Павлов, В.Антонович, В.Іконніков, М.Драгоманов та

ін.) заснували й склали наукову основу Тимчасового комітету для розшуку старожитностей (1835 р.), Музею старожитностей (1836 р.) при університеті, Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів (1843 р.) та Київського центрального архіву давніх актів (1852 р.), Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1851-1864 рр.), згодом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873-1876 рр.), Історичного товариства Нестора-літописця (1873 р.), часопису «Киевская старина» (1882 р.). Етапною у розвитку українознавства стає творчість Т.Шевченка. Примітно, що вагомий особистий внесок своєю багатогранною працею над ґрунтовними українознавчими дослідженнями в наукових установах зробили майже всі корифеї українського національного відродження, а непересічна діяльність талановитих учених і аматорів старовини у дослідженні національного історичного коріння, величного культурного спадку українського народу, видання значного масиву першоджерел створили можливість пізніших спроб наукового українознавчого синтезу.

Величезною заслугою В.Антоновича перед українською наукою було створення Київської науково-історичної школи українознавців, яка в особі його учнів (Д.Багалія, І.Лініченка, М.Довнар-Запольського, М.Дашкевича, П.Голубовського, В.Ляскоронського, В.Данилевича, М.Грушевського та ін.) поклала підвалини сучасної української історичної науки - монографічно опрацювала історію окремих земель України, що входили до складу Київської держави. Науковий синтез історичного процесу українського народу спромігся дати найвидатніший учень В.Антоновича - М.Грушевський. Він побудував, обґрунтував і впровадив у науковий вжиток першу схему історії українського народу від прадавніх часів на заселеній ним території як один суцільний і нерозривний процес.

Українознавчі досліді плідно провадилися в Галичині (видання «Галицько-Руської матиці», Львівського ставропігійського інституту, «Руської історичної бібліотеки») тощо.

Багато українських народознавців сформувалося у Москві. Секретар Товариства історії та старожитностей російських і головний редактор його «Чтений» знаний слов'янознавець, фольклорист, етнограф О.Бодянский опублікував у московських виданнях багато праць української тематики.

Справжньою «колонією освічених українців» стає Петербург, де звільнені після заслання кирило-мефодіївці Т.Шевченко, М.Костомаров, П.Куліш, В.Білозерський на кошти українських меценатів В.Тарнавського та Г.Галагана відкрили українську друкарню й розпочали систематичне видання творів знаних українських письменників, а у 1861-1862 рр. - місячника «Основа» - головного органу національно-культурного руху.

Перші українознавчі центри (10-80-их рр. 19 ст.) - були регіональними, слабо організованими, обмеженими у діяльності цензурними утисками та заборонами, без чіткої програми, провадили фрагментарні дослідження в окремих галузях українознавства, гуртувалися навколо літературних видань, які набували всеукраїнського статусу («Українский Вестник», «Основа», «Киевская старина»). Елітні кола української наукової інтелігенції (творці українознавчих концепцій М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, П.Куліш, О.Потебня, П.Житецький, М.Драгоманов та ін.) усвідомлювали в цей час необхідність створення організованих українознавчих товариств для функціонування на правах національних асоціацій вчених на кшталт західноєвропейських академій.

У період становлення та розвитку перших загальнонаціональних українознавчих центрів - Наукового Товариства імені Тараса Шевченка у Львові та Українського Наукового Товариства у Києві (кін. 19 - поч. 20 ст.), прообразів Української академії наук, - з добре розвиненим науково-організаційним забезпеченням (бібліотекою, друкарнею, мережею періодичних видань), широким спектром українознавчих досліджень, відбувається процес самоусвідомлення українознавства як основи для духовного відродження нації, розбудови власної держави. М.Грушевський і його однодумці теоретично обґрунтували й втілили в життя ідею розвитку системи національних наукових і освітянських центрів із домінуванням українознавчих досліджень.

Літературно-наукове товариство імені Тараса Шевченка, засноване у Львові у 1873 р. спільними зусиллями національно свідомої інтелігенції Наддніпрянської України та Галичини у відповідь на репресії щодо українського друкованого слова в Російській імперії, у 1892 р. було перетворено виключно на наукову установу - Наукове товариство імені Тараса Шевченка з історично-філософською, філологічною, математично-природознавчо-лікарською секціями, підсекціями, виданням наукових «Записок», збірників, часописів. НТШ

поєднувало науково-дослідницьку діяльність та культурно-просвітницьку роботу серед широкого загалу. Період найбільшого розвитку НТШ пов'язаний із головуванням М.Грушевського у 1897-1913 рр. У формуванні академічного обличчя НТШ винятково велику роль відіграли І.Франко та В.Вознюк. Найважливіші досягнення були здобуті у галузі суспільних дисциплін: історії (М.Грушевський, його учні І.Джиджора, І.Крип'якевич, І.Кревецький, М.Кордуба, С.Томашівський); філології та літературознавства (М.Возняк, О.Огоновський, К.Студинський, І.Франко); етнографії, фольклористики на мистецтвознавства (В.Гнатюк, М.Зубрицький, Ф.Колесса); антропології (Ф.Вовк, І.Раковський); бібліографії (І.Левицький, В.Дорошенко) та інші. У 1899-1939 рр. у складі НТШ працювало 333 дійсних члена, об'єднаних у 20 комісіях. Бібліотека НТШ на 01.01.1939 р. нараховувала 73 тис. назв книжок у 200 тис. томах, була найкращою збіркою українки - друків українською мовою та друків, присвячених українознавству іншими мовами.

Творчий доробок НТШ за 1873-1939 рр. становив 1172 томи різних видань, у т.ч. 943 томи серійних наукових публікацій. НТШ належать безсумнівні заслуги у розробці української наукової термінології. Історична роль НТШ полягає у виведенні української науки за межі українознавства, яке постає цілісною, інтегративною науковою системою.

Коли М.Грушевський після 1905 р. переніс осередок своєї наукової діяльності до Києва, українознавча наука сконцентрувалася тут переважно навколо створеного ним на зразок Львівського Українського наукового товариства та його видань («Записки УНТ», «Україна», «Науковий збірник»). Вже з початку 20 ст. вчений розвивав ідею щодо утворення Національної академії, вважав, що Українська академія наук має органічно вирости з УНТ.

Відродження Української держави у 1917 р. відкрило широкі перспективи для розвитку українознавства. Наукове дослідження української минушини стало важливою державною справою. Заснування Української академії наук у Києві, українських університетів (Київ, Кам'янець-Подільський), Національного архіву, Національного музею, Національної бібліотеки, розгортання Українських наукових видавництв - все вищувало українській історичній науці блискучий розквіт.

Із 1917 р. починається період власне інституціоналізації українознавства - українознавчі структури (вузи, відділення академії наук, факультети, кафедри) формуються у системі державних наукових та освітніх установ - відбувається соціальне утвердження українознавства, яке стає ідеологією та національно-духовним, державотворчим устремлінням українського народу. Розпочинається перехід від українознавчих осередків (товариств) як громадсько-наукових об'єднань до українознавчих структур, заснованих на державницьких засадах.

У 20 ст. зусиллями М.Грушевського, В.Вернадського, І.Огієнка, С.Єфремова, І.Стешенка українознавство виявило себе цілісною системою науки і освіти та як політика і філософія держави. Доба «Українського ренесансу» 20-их років була етапом розквіту українознавства в усіх сферах культури й державотворення, виховання й навчання.

У 30-их роках наступають десятиліття поступового нищення та руйнування набутого: в Україні були ліквідовані десятки інститутів, кафедр, наукових відділів, які спеціалізувалися на українознавчій тематичі, закрито чимало перспективних напрямків з цієї галузі знань, репресовано сотні вчених-українознавців, багато з них емігрувало закордон. У країнах Західної Європи, Америки, Австралії з цього часу започатковуються науково-освітні, культурологічні українознавчі центри, створюються інститути українознавчих досліджень у Гарварді, Едмонтоні, Празі, Мюнхені, Парижі, постають численні українознавчі праці («Загальна українська енциклопедія» І.Раковського, «Енциклопедія Українознавства» В.Кубійовича, І.Кузеля).

Часи застою, панування суслівсько-брежнєвської ідеології, інтернаціоналізації народів колишнього Радянського Союзу, русифікаторської політики в Україні призвели до руйнації духовності української нації.

Сучасне національно-духовне відродження, розбудова незалежної України зумовили відродження науково-освітнього українознавства, засвідчивши двосдиний процес. Чільну позицію у цьому процесі посів Інститут українознавства Національного університету імені Тараса Шевченка, який розробив концепцію національної системи освіти та концепцію, програми, посібник з українознавства (автор - директор інституту академік П.П.Кононенко).

Глибоке знання історичної ретроспективи розвитку українознавчих досліджень закладає підвалини українознавства як певного комплексу наук, активно впливає на відродження кращих традицій у науці, освіті, культурі, має велике світоглядне, пізнавально-виховне, науково-практичне значення. Врахування історичного досвіду, особливостей еволюції напрямів і форм організації українознавчих досліджень, послідовне й всебічне осмислення українознавства як комплексу гуманітарно орієнтованих наук, надає йому соціальний статус в системі національної науки і освіти, робить дійовим засобом державотворення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисенко В.Й. Курс української історії. - К.: Либідь, 1996.-615 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації 19-20 ст. - К.: Генеза, 1996 - 360 с.
3. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. - К.: Українознавство, 1996. - 256 с.
4. Він же. Розвиток науки українознавства у 19 - на початку 20 ст. та її досягнення / Українська культура. - К.: Либідь. 1993. - С.26-39.
5. Енциклопедія Українознавства / Словникова частина. Перевид. в Україні. - Київ, 1993-1996. - ТТ. 1-6.
6. Енциклопедія Українознавства. Українська історіографія / Загальна частина. Перевид. в Україні. - Київ, 1995. - Т.1 - С.399-406.
7. Історія України / Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. та ін.; Під ред. В.А.Смоля. - К.: Альтернативи, 1997. - 416 с.
8. Коновець О.Ф. Історичні парадигми українознавства: Традиції і сучасність // Вісник Київського університету. Українознавство. Вип.1. - К., 1994. - С.192-291.
9. Він же. Просвітницький рух в Україні (19 - перша третина 20 ст.). - К., 1992. - 120 с.
10. Кононенко П.П. Українознавство. - К.: Заповіт. 1994. - 319 с. та 1996.
11. Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х тт. - К.: Либідь. 1996. - 351 с.; 1997. - 463 с.

12. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. - К.: Либідь, 1997. - 327 с.
13. Семчишин М. Тисяча років української культури. - К.: АТ Друга рука, 1995. - 550 с.
14. Українознавство: концепції, програми, документи / ІСДО, Інститут українознавства Київського університету. - К., 1995. - 199 с.
15. Українознавство в системі освіти і виховання. - К., 1996. - 132 с.
16. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (19 в.). Историко-социологический очерк. - К., 1991. - 171 с.
17. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця 18 ст. - К.: Генеза, 1997. - 312 с.